

Inleiding

Onderzoeksvragen en belang van deze studie

De kerkorde van 1951 is geldig geweest in de Nederlandse Hervormde Kerk van 1 mei 1951 tot 1 mei 2004. Nu de Nederlandse Hervormde Kerk sinds 1 mei 2004 is opgegaan in de Protestantse Kerk in Nederland behoort de kerkorde van 1951 tot het verleden. De laatste voorraad van het bekende handboek van P. van den Heuvel, *De Hervormde Kerkorde*, is door Boekencentrum geruimd.¹ Het kerkordelijk monument en het kerkordelijk handboek zijn verleden tijd. Dit geeft ruimte voor distantie om het proces dat aan de kerkorde van 1951 voorafging en de wijze waarop diverse onderwerpen zijn behandeld te evalueren. Tegelijk kan door onderzoek van de bronnen helder worden of de steeds weer terugkerende opmerking dat het perspectief van het apostolaat bepalend is geweest voor de kerkorde van 1951 juist is en in welke zin.

Tijdens de discussies in de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk over de nieuwe kerkorde voor de Protestantse Kerk in Nederland werd dikwijls een beroep gedaan op achtergronden en intenties van de kerkorde van 1951, terwijl niet duidelijk was of dit terecht was en evenmin of dit selectief gebeurde. Dit kwam met name voor bij onderwerpen die voor richtingen in de Hervormde Kerk een 'hot item' vormden.

De onderzoeksvraag in deze studie is wat in 1951 bij deze onderwerpen de werkelijke intenties waren en hoe deze geformuleerd zijn. Om deze vraag zo objectief mogelijk te beantwoorden richten wij ons op de primaire bronnen, dus tot hetgeen gezegd is in de commissie voor beginselen van kerkorde, in de commissie voor de kerkorde, in de algemene synode en in de generale synode. Er is in de periode 1940-1951 heel veel verschenen van anderen én van leden van de commissies op privétitel. Hoewel het boeiend is om van deze brochures kennis te nemen, zijn het privémeningen waaraan niets ontleend kan worden om vast te stellen wat de commissies besloten hebben en evenmin wat de generale synode besloten heeft. In die zin dragen deze brochures niets bij aan deze studie.

Bij bestudering van de bronnen van het voortraject naar de kerkorde treedt duidelijk aan het licht dat het bepalende paradigma inderdaad het apostolaat is. Het is de sleutel voor het verstaan van de discussies. Zo drong zich als tweede onderzoeksvraag op of en hoe dit paradigma een rol heeft gespeeld bij bedoelde onderwerpen. Deze tweede onderzoeksvraag vormt noch formeel, noch inhoudelijk een belemmering voor de bestudering van de eerste onderzoeksvraag maar kan er gelijk mee oplopen.

Kortom, de beide onderzoeksvragen zijn:

1. Wat waren bij bepaalde onderwerpen van de kerkorde van 1951 de werkelijke intenties en hoe zijn deze geformuleerd?
2. Heeft het apostolaat bij deze onderwerpen een rol gespeeld, en zo ja, welke?

In deze studie richt ik mij dus op de thema's die in de synodediscussie op weg naar de PKN als belangrijke thema's aan de orde zijn geweest: de verhouding landelijke kerk –

---

¹ P. van den Heuvel, *De Hervormde Kerkorde, een praktische toelichting onder verwerking van de uitspraken van de Generale Commissie voor de behandeling van Bezwaren en Geschillen*, 2^e dr. (Zoetermeer 2001). Verder geciteerd als: *De Hervormde Kerkorde*.

plaatselijke gemeente (artt. I en II), het apostolaat (art. VIII), het belijden (art. X), de heilige doop (art. XV), de belijdenis van het geloof (art. XVII), het heilig avondmaal (art. XVIII), het huwelijk (art. XXI), de oecumene (art. XXV) en hereniging met andere kerken (art. XXVI). Hoewel het diaconaat in de discussie geen omstreden onderwerp was, betrekken we ook art. XIX (*Van de dienst der barmhartigheid*) in onze studie, omdat het diaconaat in nauw verband staat met het apostolaat.

Het bovenstaande is tegelijk de verklaring van de titel en van de ondertitel. Het bepalende paradigma van het apostolaat wordt verwoord in de titel *Hoe apostolaire bewogenheid een onbeweegbare kerk in beweging brengt*. De titel maakt duidelijk dat het niet gaat om een algemene studie over het apostolaat maar over de werkelijkheid dat en hoe apostolaire bewogenheid de Nederlandse Hervormde Kerk verlost heeft uit de ‘Babylonische ballingschap’² van het Algemeen Reglement van 1816. Op deze wijze komt de vraag aan de orde wat onder het apostolaat verstaan wordt. De ondertitel *Onderzoek naar de oorsprong en bedoelingen van hoofdthema’s van de kerkorde van 1951* geeft aan dat met de onderzoeksvraag de hierboven genoemde onderwerpen bestudeerd worden met als doelstelling duidelijk te krijgen welke argumenten er gewisseld zijn en wat de exegese is van diverse formuleringen en begrippen. Op deze wijze kunnen allerlei interpretaties ontdaan worden van ‘op dat moment gewenste uitleg’.

Dat de bronnen als zodanig aan het woord zijn, is niet alleen van historisch belang. Andere onderzoekers kunnen latere interpretaties eraan toetsen. De studie is echter ook actueel voor bijvoorbeeld de Hersteld Hervormde Kerk die de kerkorde van 1951 heeft ‘meegenomen’.³ De analyse van de kerkorde is zo ook een vraag aan de Hersteld Hervormde Kerk: Beantwoordt deze kerkorde aan hoe deze kerk zichzelf verstaat? Of staat handhaving van de kerkorde van 1951 gelijk aan het willen construeren van een vierkante cirkel? J. van der Graaf heeft zich daar onlangs in een interview naar aanleiding van zijn *Volkskerk in de marge*⁴ in het *Reformatorisch Dagblad* duidelijk over uitgelaten.⁵ Op de opmerking van journalist W. van Egdrom: ‘De Hersteld Hervormde Kerk geeft het kerkelijk leven vorm op grond van de kerkorde van 1951. Ze noemt zich dus expliciet volkskerk’, antwoordt Van der Graaf: ‘Maar ze is het niet. De kerkorde van 1951 heeft ze overgenomen, maar in de praktijk van het kerkelijke leven functioneert die niet. Het is glashelder dat de HHK een belijdeniskerk geworden is en daarmee een afscheiding van de volkskerk.’

Met de laatste alinea wil ik niet suggereren dat deze studie bovengenoemde vraag beantwoordt. Integendeel, maar het resultaat van de bronnenstudie geeft de Hersteld Hervormde Kerk wel de gelegenheid zichzelf kritisch te bevragen.⁶

---

² Opmerking van R. Dijkstra, zie 11.5.3.

³ Aanvankelijk is dit gezegd om na 1 mei 2004 niet in een vacuüm terecht te komen, waarin ieder zou gaan doen wat goed is in eigen ogen. Na 2004 blijkt het meer te zijn, waar de generale synode van de Hersteld Hervormde Kerk bezig is met een ‘revisie’ van deze kerkorde.

⁴ J. van der Graaf, *Volkskerk in de marge, een actuele bezinning* (Heerenveen 2012).

⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 12 oktober 2012.

⁶ Uiteraard moet aan Van der Graaf de vraag worden gesteld wat er mis is met een belijdeniskerk. Heeft de kerk niet van meet af een belijdenis gehad? Of hanteert Van der Graaf een speciale definitie? Staat een *belijdeniskerk* tegenover een *belijdende* kerk en kan een belijdeniskerk geen belijdende kerk zijn? Of laat een belijdende kerk haar belijdenis ‘zweven’? In deel IV zal ik stellen dat een kerk vanuit het kenmerk van de katholiciteit per definitie gericht is op het brengen van het evangelie aan het hele volk, ja tot aan het einde van de aarde. Hieraan zal de Hersteld Hervormde Kerk zichzelf kritisch moeten toetsen.

De studie kan alle kerken van het presbyteriaal-synodale model zicht geven op de manier waarop kerkordevoorstellen worden behandeld en argumenten worden ingezet en zo voor iedere synode die belast is met kerkordewijzigingen een bijdrage zijn voor reflectie op eigen handelen in het heden.

De studie is tevens van belang voor vele kerken met het oog op de kerkrechtelijke en dogmatische doordenking van de ecclesiologie, omdat zij laat zien dat naar de opvatting van de mannen van die tijd een kerk zonder apostolaire bewogenheid geen waarachtige kerk is. In het evaluerende deel breng ik naar voren dat het hierbij niet zozeer gaat om het apostolische kenmerk van het kerk-zijn, maar veelmeer om het katholieke, de opdracht om het evangelie te brengen naar de einden van de aarde en zo allereerst tot het eigen volk.

Plaats van de studie binnen de stand van de wetenschap

Er zijn vroeger en later gedegen studies over de kerkorde van 1951 verschenen. Hierbij valt vooral te denken aan Th.L. Haitjema, *Nederlands Hervormd Kerkrecht*,⁷ P. van den Heuvel, *De Hervormde Kerkorde* en H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951 van de Nederlandse Hervormde Kerk, Een kerkrechtelijk onderzoek naar de structuur van de Nederlandse Hervormde Kerk, zoals die werd ontworpen door de Commissie voor beginselen van Kerkorde (1942-1944) en de Commissie voor de Kerkorde (1945-1947)*.⁸

De vraag moet gesteld worden wat deze studie aan de bestaande toevoegt. Oostenbroek-Evers formuleert het verschil tussen haar studie en die van Van den Heuvel en van Haitjema, als volgt: 'Van den Heuvel geeft een *praktische toelichting* op de kerkordelijke regelingen, terwijl het onderhavige onderzoek juist de *achtergrond* onderzoekt van de betreffende ordening.' Ten opzichte van Haitjema grenst zij zich zo af dat 'onderhavig onderzoek zich concentreert op de besprekingen, ontwikkelingen en de verschillende visies binnen de twee commissies met betrekking tot de structuur, terwijl Haitjema vooral vanuit het eindresultaat van de kerkorde van 1951 de verschillende regelingen met hun achtergrond schetst.'⁹

Onderhavige studie onderscheidt zich eveneens van Haitjema en Van den Heuvel, omdat hier geen sprake is van een schetsen van de verschillende regelingen met hun achtergrond en evenmin van een praktische toelichting. Het verschil met Oostenbroek-Evers is dat deze studie niet opkomt vanuit een kerkrechtelijke achtergrond en evenmin zoekt naar de kerkrechtelijke structuur van de kerkorde. Onder structuur verstaat zij 'het geheel van organen, hun samenstelling en onderlinge samenhang en ordening, waardoor de vorm van de kerk bepaald wordt.'¹⁰ Bij haar staat de vraag centraal op welke gronden beide commissies gekozen hebben voor de betreffende structuur van de kerk. Het gaat in haar studie om de samenhang van de verschillende elementen binnen de structuur.

In deze studie gaat het niet om de structuur maar om de inhoud van diverse onderwer-

---

⁷ Th.L. Haitjema, *Nederlands Hervormd Kerkrecht* (Nijkerk 1951). Verder geciteerd als Haitjema, *Kerkrecht*.

⁸ Zoetermeer, 2000. Verder geciteerd als: Oostenbroek-Evers, *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951*.

⁹ Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951*, 17.

¹⁰ Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951*, 17.

pen. Een vergelijking met de reorganisatievoorstellen is daarom niet aan de orde, evenmin een onderzoek naar de verhouding tussen het *Bouwplan* van Wagenaar en het uiteindelijke resultaat. Deze studie wil inhoudelijke thema's vanuit de bronnen onderzoeken zodat de betekenis en exegese van de diverse onderwerpen afzonderlijk helder worden. De eenheidsgevende onderzoeksvraag is hoe het apostolaat hierin per onderwerp doorwerkt en invloed uitoefent. De studie van Oostenbroek-Evers concentreert zich op het kerkordelijke werk van de commissie voor beginselen van kerkorde en van de commissie voor de kerkorde. Deze studie begint juist met de algemene synode in de jaren 1940-1945 en de ontwikkeling van het apostolaat dat aan de beide commissies voorafgaat. Bij de commissies volgen we dezelfde lijn. We luisteren naar de bronnen vanuit de interesse naar de onderwerpen en het antwoord op de onderzoeksvragen. Na aandacht gegeven te hebben aan de vraag hoe de generale synode het ontwerp heeft behandeld, gaan we op dezelfde wijze door met de behandeling van het ontwerp in de generale synode om te bestuderen hoe de commissie voor de kerkorde het apostolaat en de onderwerpen daar verwoordt en verantwoordt, hoe de generale synode hierop reageert en wat als eindresultaat wordt vastgesteld.

In de eerste twintig hoofdstukken is de studie zuiver kerkhistorisch, in de laatste zeven evaluerende hoofdstukken is de studie niet alleen thematisch, maar worden ook kritische vragen gesteld over werkwijze en inhoud. Er is van afgezien om de open vragen te beantwoorden. Dit zou niet alleen een omvangrijke afzonderlijke studie vragen, maar ligt ook buiten de competentie van een enkele theoloog.

Methode van het onderzoek

Methodisch ga ik als volgt te werk. De eerste bronnen die bestudeerd worden, zijn de *Handelingen van de Algemene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1940-1945*. Deze jaren maken duidelijk dat het apostolaatsdenken van H. Kraemer bepalend blijkt te zijn voor zowel de praktische ontwikkeling van het kerkelijk leven, alsook het voortraject naar de nieuwe kerkorde. Om het traject naar het resultaat van 1951 helder te krijgen, bestuderen we eerst de notulen van de commissie voor beginselen van kerkorde en daarna die van de commissie voor de kerkorde. De notulen van beide commissies zijn uitgegeven door W. Balke en H. Oostenbrink-Evers.¹¹ Zij hebben door hun arbeid de persoonlijke archieven van Wagenaar en van Scholten, bestaande uit de originele notulen en vergaderstukken, voor verdwijning behoed. Deze historische stukken geven inzicht in het proces, de uitgangspunten en de overwegingen van de deelnemers van genoemde commissies. De notulen van de commissie voor de kerkorde maken het mogelijk om de discussies te volgen bij de formulering van de kerkorde. Dit is de meest primaire bron. Door vervolgens de *Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk ten jare 1946 tot en met 1950/1951 deel II* te bestuderen, kunnen we het gesprek over de inhoud van de diverse onderwerpen van de kerkorde en het leidende paradigma van het apostolaat volledig 'uitluisteren'.¹²

---

¹¹ W. Balke en H. Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Werkerde* (Zoetermeer, 1995) en W. Balke en H. Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Kerkorde* (Zoetermeer 1993). Verder resp. geciteerd als Balke en Oostenbrink-Evers, *Commissie voor de Werkerde* en *Commissie voor de Kerkorde*.

¹² De behandeling van de eerste en van de tweede lezing van de kerkorde vinden we in de *Handelingen van de vergadering van de generale synode van 1948 tot en met 1950/51 deel II*. In de *Handelingen* van 1946 en 1947 komen sommige onderwerpen al vanuit de praktijk op tafel.

Na de bestudering van de bronnen zelf brengen we verbreding aan met de secundaire literatuur zoals weergegeven in de literatuurlijst. De resultaten heb ik niet ingevoegd in de hoofdstukken 1 tot met 20, maar zijn voornamelijk aanwezig in de evaluerende hoofdstukken 21 tot en met 27. Zodoende blijft de bronnenstudie echt bronnenstudie. Omdat het luisteren naar de bronnen en de evaluatie apart gehouden zijn, worden de stemmen in de commissies en in de generale synode niet vervormd door latere interpretatie en evaluatie.

Opzet van het onderzoek

De opzet van de studie is als volgt. De studie bestaat uit vier delen en zevenentwintig hoofdstukken.

Deel I omvat de ontwikkelingen in de algemene synode van 1940-1945. In het eerste hoofdstuk gaat het om de vraag hoe de situatie is aan het begin van 1940. Alle streven naar reorganisatie is vastgelopen en degenen die eraan deelgenomen hebben zijn moedeloos. Toch komt er een ommekeer. Dit is te danken aan Kraemer die een artikel schrijft in *Woord en Wereld* en aan Gravemeyer die secretaris van de Algemene Synode wordt en hierbij is tegelijk het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een niet te onderschatten factor. Hoewel de periode als zodanig buiten die van 1940-1951 valt, beschrijf ik toch in het kort de periode 1816 tot 1940, met name voor degenen die in deze episode van de kerkgeschiedenis niet zo ingevoerd zijn. In de hoofdstukken 2 tot en met 7 volgen we de ontwikkelingen in de algemene synode.

In *Deel II* (hoofdstukken 8 tot en met 13) gaat het om het werk van de commissie voor beginselen van kerkorde in de jaren 1942-1945. Hier functioneren de notulen als bron.

In het tweede gedeelte van deel II bestuderen we in de hoofdstukken 12 en 13 hoe de kerkorde tot stand gekomen is in de commissie voor de kerkorde en op welke wijze het concept is behandeld in de generale synode.

In *Deel III* (hoofdstukken 14 tot en met 20) komen verschillende onderwerpen afzonderlijk aan de orde en wordt bestudeerd zowel wat er over dit onderwerp is gezegd in de commissie voor de kerkorde als later in de generale synode bij de eerste en de tweede lezing. Ook hier gaat het om bronnenonderzoek.

Deel IV (hoofdstukken 21 tot en met 27) is het evaluerende deel. In hoofdstuk 21 evalueer ik het proces waarlangs de kerkorde van 1951 tot stand is gekomen. In de volgende hoofdstukken worden de onderwerpen uit deel III geëvalueerd.

Dank

Deze studie zou niet voltooid zijn zonder de stimulerende begeleiding en aansporing van mijn promotor prof.dr. A. van de Beek. Hij was het die mijn eerste persoonlijke studie onder ogen kreeg en aanmoedigde er een promotieonderzoek van te maken. Hoewel kerk en gemeente voortdurend mijn prioriteit hadden, wist de promotor de studie steeds weer op de agenda te plaatsen. Ieder jaar werd ik in juni uitgenodigd voor een gesprek. De verplichting werd nog groter toen A. van de Beek als decaan van de Vrije Universiteit ervoor zorgde dat collega P.C. Hoek en ik benoemd werden als docent onder voorwaarde dat we het promotieonderzoek zouden afmaken. De kerkenraden van Soest en van Apeldoorn faciliteerden het onderzoek door enkele keren een maand studieverlof te regelen, de Commissie Opleiding en Vorming vergoedde het laatste jaar voor twee dagdelen bijstand. De jaarlijkse bezoeken op de studeerkamer in Veenendaal zorgden steeds weer voor stimulering, voor nieuwe gezichtspunten en het moment van 'nu gaan schrijven'. Bij het insturen hoefde ik niet lang op commentaar te wachten. Nauwkeurig werd aangegeven

waar uitwerking nodig was en waar gesneden moest worden. Dit gebeurde steeds weer op positieve wijze, zodat het niet moedeloos maakte maar stimuleerde. Dat juist bij het schrijven van het evaluerende deel IV *Lichaam en Geest van Christus* verscheen, heb ik als een voorrecht ervaren. Zo kon ik ook op afstand in gesprek blijven, waar diverse onderwerpen uit de evaluatie daar ter sprake komen.

Ook copromotor prof.dr. W. Janse wil ik danken voor zijn reacties tijdens gesprekken en ook bij ontmoetingen op de gang in het VU-gebouw. Eveneens voor het instellen van promovendibijeenkomsten sedert november 2010. De positieve reactie op het door de promotor goedgekeurd manuscript werd met vreugde ontvangen.

In mijn dank wil ook betrekken de kerkordespecialisten dr. C. van den Broeke en drs. L.C. van Drimmelen. Hun al in een vroeg stadium meegelezen heeft gezorgd voor reacties die de verdere wording mede bepaald hebben. Hetzelfde geldt voor prof.dr. P. Verster, hoogleraar missiologie aan de University of the Free State, Bloemfontein, Zuid-Afrika. Zijn doordenken van de *missio Dei* vanuit 2 Korinthe 5 is voor mij vruchtbaar geweest. Prof.dr. W. Zondag heeft op zijn wijze de studie beoordeeld als jurist, als hoogleraar Arbeidsrecht aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Prof.dr. A.E.J.G. van der Borcht dank ik dat hij als voorzitter van de leescommissie de studie de laatste fase heeft doen passeren.

Dank ben ik ook verschuldigd aan mijn zwager prof.dr. J. Hoek die het manuscript doorlas en van eerlijke kritiek voorzag en van zijn instemming blijk gaf.

In de dank wil ook betrekken mevr. N. van der Mijden-Groenendijk, bibliothecaris van de bibliotheek van de Theologische Universiteit Apeldoorn. Mijn eigen exemplaren van de *Handelingen van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk* leende ik aan iemand uit en ze kwamen niet meer terug. Gelukkig kwamen de jaren 1940-1952 ook voor in de bibliotheek van Apeldoorn en werden deze gedurende enige jaren mij welwillend toevertrouwd. Ook bedank ik R.M. van 't Hul die het Algemeen Reglement en enige brochures voor mij scande. Gunstig gevolg hiervan is dat de reglementen nu ook te vinden zijn op de website www.kerkrecht.nl.

Verder zeg ik hartelijk dank aan Liesbeth van Klinken-Rijneveld die het manuscript wilde corrigeren en het 'monnikenwerk' wilde verrichten van het klaarmaken van een naam- en zaakregister. Eveneens bedank ik Annemie Godbehere die zorgde voor de vertaling van de samenvatting in het Engels. Dank ben ik ook verschuldigd aan W. Kranendonk en J.K. van Klaveren die de uitgave door *De Banier* verzorgd hebben.

In mijn dankwoord wil ik ook Reinier en Caorline Kok niet vergeten die mij in Soest (tot mijn vertrek naar Apeldoorn in 2008) gastvrij hun kantoor ter beschikking stelden om daar ongestoord te kunnen studeren. Er zijn heel wat *Handelingen* of notulen doorgewerkt.

Ten slotte dank ik mijn vrouw Ineke en jongste zoon Johan die mij niet alleen aangespoord hebben, maar met name de laatste jaren ook offers hebben willen brengen door zonder mij op verjaardag en bezoek te gaan en in de zomer 2012 zelfs geaccepteerd hebben dat ik alleen tijdens de weekenden naar Zeeland kwam. Boven alles dank ik de HEERE Die wijsheid, kracht en gezondheid gaf en de juiste mensen op mijn pad plaatste. Hieronder schaar ik in het bijzonder mijn grootvader Reinier Kok en mijn vader Geurt Hendrik van Kooten.